

ШТРИХИ ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ: РОЗДУМИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЕВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРАГНЕНЬ

У статті порушуються питання сучасної української ідентичності: особистої, групової, суспільної, державної та наддержавної – зокрема, в контексті євроінтеграційних прагнень України. Автор розглядає механізми самоідентифікації, застановляється над проблемою тягlosti ідентичності, доводить, що ідентичність формується на межі між статикою опису і динамікою припису, а отже, є, до певної міри, результатом вільного вибору. В сучасному житті України це виражається в діалектиці між вірністю традиції та інновацією, між збереженням історично-описового і конструюванням нового.

Ключові слова: ідентичність, євроінтеграційні процеси, національна ідентичність.

Тло проблеми

Прихильники і противники європейської інтеграції перелічують чимало здобутків і втрат, які вона може за собою потягти, і вимальовують райські чи, відповідно, пекельні картини наших перспектив. Усе те, що приваблює або відштовхує більшість обивателів у просторі, який колись називали Західною Європою, а тепер Європейським Союзом, можемо назвати вітриною. І прихильники й противники євроінтеграції бачать у цій вітрині різні речі.

«Чи хочуть європейці (країни в цілому, управлінці, політики, ділові кола країн ЄС та НАТО) бачити нас в європейських та євроатлантичних структурах?», «Чи варто проситися в ці структури й орієнтувати на них власну геополітику?» – ось питання, що найчастіше лунають у контексті євроінтеграційних дебатів. Ці питання, безперечно, слушні, проте я вважаю їх похідними.

«Чи готові ми до входження в ЕС та НАТО?» – питання, може, й важливіше за перші, але так само похідне від іншого, ще важливішого: «Хто ми? Чого прагнемо?» – або, якщо ставити питання по-кантіянському: «Чого ми повинні прагнути з огляду на те, хто ми є?». Тобто дискусія довкола європейської інтеграції повинна передбачати вихідне, підставове питання про власну ідентичність: творену історично, привнесену, теперішню і ту, яку ми хочемо творити.

Ці фундаментальні питання, поза дуже рідкісними випадками, геть не обговорюються. Почасти це можна зрозуміти, адже вони потребують суто академічного аналізу, а політикам це нецікаво. Проте без такого аналізу годі говорити про яке-небудь розуміння євроінтеграції. Мова тут не лише про те, що творить європейську чи українську ідентичність, а й про те, що таке ідентичність загалом.

Поняття Європи, якщо розуміти його не географічно й не політично-територіально-адміністративно, – це історично складена реалія, котра має свої фундаментальні складники, що приходили з різних площин (релігія, право, філософія, театр, військо, освіта) і з різних територій. Тут можна говорити про субстрат, адстрат і суперстрат європейської реальності. У різні історичні моменти ці реалії матимуть свою специфіку, оскільки Європа та європейскість – явище динамічне й водночас статичне. Саме це завжди було незмінним формальним критерієм творення і збереження ідентичності.

Не вдаючись в історію євроінтеграційних прагнень України, зауважмо лишень, що до кінця 2004 року наші прагнення були багатовекторними, а від 2005 – радше євроінтеграційними. А формувалися вони й далі формуються на тлі дискусії про українську ідентичність і проблеми ідентичності Європи як культурного й цивілізаційного простору та як простору, інституціоналізованого у вигляді ЕС. А все це – на тлі глобалізації та дискусії про наднаціональні утворення.

Питання про ідентичність української нації та держави є як внутрішньо-, так і зовнішньополітичне. Відповідь на нього дала би нам змогу зрозуміти не лише те, хто ми такі або хто я такий, а й хто є мій Інший: чи він «інший-свій», а чи «інший-чужий». Коли я розумію, хто мій Інший, я знаю, з ким можу на спільних засадах творити спільноту, а кого повинен сторонитися й вибудовувати з ним систему стосунків, що не передбачають утворення спільноти.

Сучасні тенденції на європейському континенті та процеси, пов'язані з глобалізацією, вкотре роблять актуальним питання про ідентичність. Воно пов'язане з міжнаціональними і міжрелігійними стосунками, з історично зумовленою ідентичністю Європи та з питанням про утворення глобалізованих конструкцій. Наприклад: чи Туреччина – частина Європи?

Чи може іслам інтегруватися в ідентичність європейської культури або ж чи був іслам на певному етапі співчинником творення, таким собі адстра-том європейської ідентичности? Зрештою, питання про постєвропейську або ж територіяльно позаєвропейську Європу – це теж питання ідентичности, яке потребує глибокої рефлексії.

Сьогодні перед Евросоюзом чимало викликів: кілька хвиль розширення; конституційні проблеми; прагнення Туреччини приєднатися до ЕС; тертя між християнами і мусульманами; християнство і секуляризм; стосунки на лінії розмежування латинського і візантійського християнсько-культурного простору. Зрештою, історично сформована вимога-норма толерантности як необхідности в стосунках між представниками різних віровизнань і народів свідчить про наявність різних ідентичностей, про існування поділу «свій – чужий», але водночас спонукує творити новий формат ідентичности, який був би спільний для «мене» і для «іншого». Звідси, можливо, й теза про єдність у різноманітності. Хоча звідси ж випливає слушне запитання: «Ідентичність Європи – це факт, міф чи завдання? Чи, може, все одночасно?»

Дослівно таке саме запитання виникає і щодо України. Після двадцяти років незалежности знову постає питання про національну ідею, про творення єдиної нації з роздробленої на схід і захід, північ і південь України. Отже, ідентичність України – це факт, міф чи завдання?

Штрихи до картини

Що ж таке ідентичність – особиста, групова, суспільна, державна чи понаддержавна?

Перед кожним із нас постають питання: «Хто я?», «Який я?», «Чим я відрізняюся від Іншого?» Так само часто виникають і питання іншого роду: «Чи могу я змінитися?», «Чи моя ідентичність невідривно приклеєна до мене, а чи все-таки поряд із тим, чого я не в стані змінити, є щось, що при бажанні цілком може бути змінене?»

Усвідомлюючи всю глибину й ширину теми ідентичности, я спробую накидати лише кілька штрихів до цієї проблематики, сказавши кілька слів про ідентичність позитивну і негативну, дескриптивну і нормативну, статичну і динамічну.

Питання про те, як відбувається процес самоідентифікації, досі викликає дискусії. Чи я усвідомлюю себе як «Я» без огляду на присутність іншого, чи, навпаки, тільки в протиставленні себе іншому? Щоб означити себе, ми вживаємо різних засобів, але перше, що ми робимо, – це позитивним чином стверджуємо, хто ми є, вказуємо на те, що нам притаманне. І вже на підставі цього ми знаємо, що нам не властиве. Звісно, існує

й інший спосіб самоозначення, подібний до апофатичного богослов'я, коли ми означаємо себе негативним, заперечувальним способом: я не поляк, не мусульманин і так далі. Та звідкіля я знаю, що поляк чи мусульманин дійсно відмінний від мене? Щоб ствердити це, мені треба вже знати, «хто я», у позитивному сенсі. Тільки тоді, побачивши «Іншого», я знатиму, що він не такий, як я, що «Я» і «Інший» – відмінні. Інакше кажучи, питання в тому, що первинне: моє відмежування від Іншого на підставі самоозначення чи ідентифікація Іншого, а тоді тільки відмежування себе від нього. Логічно припустити, що спочатку я пізнаю себе як «Я», тоді пізнаю іншого, а тоді вже визначаю подібності й відмінності.

У своєму «Метафізичному щоденнику»¹ Габріель Марсель подає приклад процесу усвідомлення себе як «власного Я», коли особа чітко усвідомлює: я – це я, а відповідно, інший – це інший. Процес ідентифікації відбувається тут за лінією протиставлення «той самий – не той самий» і «такий самий – не такий самий». Тобто тут ставиться питання: «Чи з метафізичного погляду “Я” і “Інший” кількісно відмінні? А якщо так, то чи є вони також і якісно відмінні?» А звідси випливає ще одна проблема, – проблема тяглости ідентичності. Якщо в різні періоди якісна ідентичність відмінна, то чи можна говорити про кількісно одного й того самого носія ідентичності, чи йдеться вже про кількісно різних носіїв? Проілюструймо цю проблему на прикладі: храм Аполлона, хоч і дещо зруйнований, тепер той самий, що й у момент зведення. А як щодо Ейфелевої вежі, металеві конструкції якої внаслідок корозії було замінено? Чи залишилася вона «тою самою» або «такою самою» після заміни всіх конструктивних елементів? У випадку конкретної особи, світоглядна ідентичність якої протягом життя змінилася, або пам'яток архітектури на кшталт храму Аполлона все ніби зрозуміло, а от у випадку групової національної ідентичності та її тяглости в часі є багато нюансів, особливо політичного характеру.

Чи той самий народ, що його охрестив свого часу Володимир, уживає тепер гроші з його зображенням, чи ні? Чи той самий народ воював колись під проводом Богдана Хмельницького, у 1918-1920-х та 1940-1950-х роках був по різні боки барикад, а сьогодні розділений надвоє векторами інтеграції? І ще одне питання: чи наші попередники, з якими ми себе історично ідентифікуємо, ідентифікували би себе з нами?

Ось тут і постає питання про формування ідентичності й про тяглість як самої ідентичності, так і її носія. Кожна людина ідентифікує себе зі своїми батьками, з мовою спілкування в родині, зі святами, які святкують, історіями, які передаються, могилами, які відвідують, а також

¹ Gabriel Marcel. *Journal métaphysique (1914-1923)*. Paris 1927.

із переданням про те, що святкували та як розмовляли діди дідів. І от питання: чи повинен я як правнук моїх прадідів цілковито переймати все те, чим вони жили, і бути вірним їхній ідентичності, чи я можу діяти вибірково й дещо приймати, а дещо ні? Якщо мої нащадки довільно вибирають дещо з того, що я й сам вибрав був довільно, а далі вже доповнюють свою ідентичність на власний розсуд, як це зробив колись і я, – або ж воліють повернутися до традиції прапрадідів, як це зробив колись Роман Шептицький, – то на підставі цього можна стверджувати, що моя ідентичність, з одного боку, визначена ідентичністю предків, а з іншого – довільно обрана.

Інакше кажучи, про ідентичність можна говорити дескриптивно, тобто описово: «що» становить собою об'єкт і «який» він є. У цьому випадку нас цікавитиме не метафізичний, а якісний – або, можна сказати, екзистенційний – вимір ідентичності. Говорячи про описову ідентичність, ми констатуємо певні факти, певний стан речей. Мандрівник, що подорожує певним краєм, описує побут і звичаї людей, з якими зустрічається. На основі цього опису «того, як є» ми можемо досить чітко визначити межі відмінних ідентичностей, а отже й межі свого культурного простору на противагу всім іншим. Книжка Кучми «Україна не Росія»,² власне, уже самою своєю назвою говорить про описову відмінність ідентичності: де Україна, а де Росія. Утім, описове визначення ідентичності часто наштовхується на певну нормативність.

У дитинстві в процесі виховання ми стикаємося з певними приписами або нормами, що вказують нам, як має бути. Наприклад, батько каже нам, що хлопець повинен поступатися місцем дівчатам, бо в цьому виявляється якісна, описова (і водночас приписова) ідентичність хлопця. Або візьмімо уривок зі Святого Письма. Христос каже своїм учням: «Нову заповідь даю вам, щоб ви любили один одного! Як я був полюбив вас, так любіть і ви один одного! З того усі спізнають, що мої ви учні, коли любов взаємну будете мати» (Йо. 13:34-35). У цих рядках якраз і йдеться про описову ідентичність християнина: християни – це ті, хто має любов між собою. Проте це водночас і припис. Для того, щоб підпасти під опис цієї ідентичності, треба її набути: любіть один одного! Цей приклад показує, що ідентичність формується на межі між статикою опису і динамікою припису. А коли так, то ідентичність неметафізичного порядку – це водночас і факт, і завдання, а отже, великою мірою – вільний вибір.

У практичній площині, тобто в щоденному житті України, це виявляється в діалектиці між вірністю традиції і інновацією, між збереженням

² Леонід Кучма. *Україна – не Росія*. Москва 2003.

історично-описового і конструюванням нового. Це діалектичний стосунок між субстратом, адстратом і суперстратом. Сьогодні Україна опинилася в складному становищі. Якщо описувати ідентичність України, то матимемо загальновідому картину. Це буде опис історично зумовленої статичності, тоді як задля збереження цілісності держави (загрози цілісності, спричинені різними культурними ідентичностями, описав Гантінгтон у «Зударі цивілізацій»³) і задля визначення нашого вектора цивілізаційної інтеграції, який теж становить свого роду ідентичність, треба витворити, сконструювати нову ідентичність. Сьогодні про це говорять, зокрема, у категоріях конструювання нової політичної нації.

Завдання сконструювати нову ідентичність, тобто нову соціальну реальність, є надскладне, оскільки соціальна реальність – це реальність завжди інтерсуб'єктна, у її рамках ідентичність кожного суб'єкта взаємодіє з іншими, чинить на них тиск і наражається на опір. Утім, попри всю складність цього процесу, найголовніше питання ось у чому: якщо перед нами стоїть завдання сконструювати нову ідентичність, то як ми можемо описати цю майбутню ідентичність і чому вона повинна стати приписом, завданням? Тут ми виходимо в дещо делікатний аксіологічний вимір, тобто сферу цінностей.

Одразу зазначу, що оскільки тут ідеться про соціальні й політичні справи, ми вживатимемо термін «цінності» не у вузько академічному, а в дещо ширшому значенні. Отже, чому певна ідентичність, яку ми віртуально конструємо як завдання, повинна стати завданням? Взагалі, що може бути завданням або мотивом для досягнення певної мети? Тільки щось значне й вагоме. Тому при конструюванні нової ідентичності постає двояке питання: що доброго, цінного, привабливого є в новій ідентичності, яку ми конструємо, і що доброго, цінного, культурного було в ідентичності «старій»? Питання стоїть саме так, бо важко уявити побудову нового ідентифікаційного конструкту з чистого аркуша, без попередньо закладеного фундаменту, тобто без жодного субстрату.

Одразу виникає ще одне питання: що залишити як субстрат? Адже, зводячи стіни будинку, треба враховувати особливості фундаменту. Сьогодні побудова ідентичності з чистого аркуша неможлива, та якщо спробувати проглянути в суть проблеми формування ідентичності, то ми побачимо, що цей процес від самого початку визначається прагненням і пошуком того, що краще. Мабуть, чудовим прикладом тут може послужити доба романтизму, коли творилися різні міфи про прекрасну ідентичність, а народні співці на зразок Тараса Шевченка радили в усіх потугах, спрямованих на

³ Семюел Гантінгтон. *Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку* / пер. з англ. Н. Климчик. Львів 2006.

розбудову ідентичності, орієнтуватися на найкращі, ідеалізовані, хоч і віртуальні образи. Якщо первісно ідентичність вибудовувалася через пошук доброго й істинного, то й тепер ми можемо будувати різні ідентифікаційні конструкти в процесі пошуку правдивого й доброго.

Ці роздуми, з одного боку, приводять нас до фундаментальних питань, з якими стикалися в контексті етичної проблематики ще давні греки й на які пробував дати відповідь Сократ і, ближче до наших днів, Кант, а з іншого боку, допомагають сформулювати методологічну пропозицію для ситуації пошуку власної ідентичності та визначення векторів інтеграції: Що має бути нашою ідентичністю? Що має приваблювати в інтеграційних процесах?

Тут варто згадати ще один аспект проблеми ідентичності, а саме питання суб'єктності й об'єктності в процесі інтеграції в певну ідентичність. Якщо коротко, то ким є Україна: суб'єктом співтворення ідентичності чи сприймачем чиеїсь ідентичності в сенсі норми-припису? При створенні громадської організації група однодумців формує ідентичність своєї структури. Кожен із них є суб'єкт співтворення. І надалі, коли постає питання зміни ідентичності, відбувається такий самий суб'єктний процес. А хто хоче приєднатися до цієї організації, той повинен відповідати її ідентичності або змінитися так, щоб гармонійно в неї вписатися. Тільки після цього він зможе – як суб'єкт процесу – висувати власні пропозиції щодо конструювання інакшої ідентичності. Те саме й у випадку інтеграції в міждержавні об'єднання. Україна не була суб'єктом творення тих структур, у які прагне інтегруватися. Тому тепер, вибираючи інтеграційний вектор, Україна буде змушена прийняти вже готові норми-приписи, щоб відповідати ідентичності організації, яку створили інші суб'єкти. Інакше кажучи, перед Україною постане завдання сконструювати «таку саму» ідентичність, яку мають країни-творці котрогось міждержавного утворення. А отже, треба буде знайти певний баланс між субстратом своєї статичної ідентичності і планованою інноваційною ідентичністю, тобто суперстратом. Тільки згодом, за умови входження в структури ЄС і НАТО, перед нами постане питання про те, щоб стати повноцінним суб'єктом творення та здійснення ідентичності.

Завершуючи наші роздуми над окремими аспектами проблеми ідентичності, слід звернути увагу на одну дуже практичну річ, а саме на стратифікацію ідентичності. Адже європейська ідентичність – це ще не вся історія європейськості. Німці не французи, португальці не бельгійці; їхні ідентичності на одному рівні спільні, а на іншому – відмінні. Зрештою, берлінець не мюнхенець, але обидва – німці. Відповідно, існує стратифікація ідентичностей: від індивідуальної до групової, від групової до міжгрупової й далі аж до міждержавної.

Звичайно, усі ці різні рівні ідентичності переплітаються в окремій людині. Іноді годі сказати, де котрий рівень. А таке переплетення породжує ще одну проблему, яка в практичній площині повертає нас до тези Гантінгтона про «розірвану країну» (*torn country*). Ідентифікуючи себе, я проглядаю різні рівні. Я – Юрій, Підлісний, львів'янин, галичанин, українець... І ось на рівні «галичанин» я починаю розуміти, що маю більше спільного, що мені легше спілкуватися на цілу низку тем із мешканцем Провансу чи Каринтії, Сілезії або ж Ельзасу, аніж із мешканцем Донбасу чи Криму. І моя подальша ідентифікація на рівні «українець» стає проблематичною, бо ідентифікувати себе з українцем із Луганська набагато важче, ніж з українцем із Сіднея.

Говорячи про формування ідентичності, ми бачили, що її формування йде від індивідуального рівня до надіндивідуального, від того, що пов'язане з емоціями, до того, що вимагає раціонального осмислення та вибору. Тож як нам конструювати нашу нову ідентичність? За моделлю «європеєць-українець» чи, навпаки, від індивідуального? Якщо обрати перший варіант, то нова ідентичність мусить бути справді цілком вільно вибраним конструктором, і то таким привабливим, що і львів'янин, і луганець раціонально погодяться його прийняти, зберігши при цьому свою індивідуальну ідентичність, яка, втім, завдяки новому суперстратові теж відкорегується. Те саме можна слушно сказати й про трансформацію ідентичності в процесі інтеграційних потуг.

Yuriy Pidlisnyi

**IDENTITY: REFLECTING WITHIN THE CONTEXT
OF UKRAINE'S ASPIRATIONS FOR EURO-INTEGRATION**

The article focuses on issues of contemporary Ukrainian identity, its personal, group, social, national and supranational aspects in the context of Ukraine's Euro-integration aspirations. The author concentrates on mechanisms of self-identification and ponders the issue of the continuity of identity. He argues that identity is formed on the verge of static description and dynamic precepts and therefore, to some degree, results from free choice. In the contemporary life of Ukraine, it manifests itself in dialectics of loyalty to tradition and innovation, in preservation of historic narratives and construction of new ones.

Keywords: identity, Euro-integration processes, national identity.